

ПЪТЯТ НА ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ

Акад. Петър Динев

Със своето творческо дело Людмил Стоянов изпълва повече от шест десетилетия от историята на новата българска литература — първите си стихотворения е обнародвал 19-годишен през 1905 г. в сп. „Художник“, а и днес, в 1968 г., той не е прекъснал своята писателска работа. Някой ще каже: дългият живот на един писател неизбежно покрива няколко периода от развитието на една литература. Разликата при Людмил Стоянов обаче е тази, че той не само присъствува в тези периоди, но и най-активно участва в тях като гражданин и художник. Историкът на българската литература през XX в. сериозно ще се затрудни в кой период да го постави: Людмил Стоянов не може да отсъствува от развитието на нашата литература през първото десетилетие на века и навечерието на войните; в периода след Първата световна война той е един от най-дейните участници в литературния живот, а през 30-те години развива огромната си антифашистка дейност; разгромът на монархофашизма и капитализма го свари на литературния му пост и ето вече трето десетилетие той взима най-активно участие в изграждането на нашата социалистическа култура.

Бих нарекъл Людмил Стоянов жива история на българската интелигенция през последните 70 години — не като събирателен образ, а като едно свидетелство за нейния сложен път, пълен с противоречия, дирения и подеми.

Сега той седи между нас с изправена побеляла глава; сините му очи не са загубили кроткия си и малко безстрастен блясък и гледат напред, унесени може би и днес, както някога на фронта, ония в смътни тайни, за които пише в стихотворното си послание до Людмил Стоянов Н. Лилиев през 1913 г.:

Ти един долявяш смътни тайни
и зовеш сред своя древен мир
на тържествено-словесен пир
синовете на земи незнани.¹

Но това лице, застинало като древен пергамент, е само привидно спокойно — то прикрива един остър темперамент; върху него са изписани тревогите и мислите, бурите и устремите на една сурова и напрегната жизнена съдба. Не случайно писателят изповядва:

Ако кажех какво е изстрадала
и премислила тая глава,
от небето не свети слова,
а навярно дъжд огнен би паднал.

В ранното си детство, протекло в с. Ковачевица, Неврокопско (Гоцеделчевско), Людмил Стоянов се докосва до една още възрожденска атмосфера: бащата

¹ Г. Константинов, Едно необикновено приятелство. София, 1967, стр. 119.

Стоян Златарен е народен учител, възпитаник е на Солунската българска гимназия, живее с идеалите на Възраждането, участва в македонското освободително движение. Подложен на преследвания, напуска родното си място — тогава в пределите на турската държава — и преминава в свободна България. Писателят е нарисувал в повестта „Детство“ неговия жив и трогателен образ: едър мъж, почти гигант, с широкопола сламена шапка и свободни движения, когато след няколко години посреща семейството си на границата, и по-късно — уморения и сломен от тежка болест учител, вечно заметнат с одеялото, на двора, в градината, дори и в най-горещите дни.

От детството си Людмил Стоянов носи още един образ — на родното си село, бедно, загубено в непристъпни планински пътища и гори. „Родното ми село — пише той по-късно — липсва на картата, но живее в съзнанието ми като един от кръговете на ада: камъни, просеник, жълти лица, гробища. Там, както във всички български села, хората се раждат, работят и умират“ („Малко биография, сборник „Брод“, 1935). Този образ ще се връща многократно в поезията му.

Земята на моите бащи —
безродна, убита, окаяна. . .

— — —

Не земя — само камък и камък,
посивял като старческа длан:
пренасят със мулета сламата,
не знаят дори шо е кола.
Като страшно разтворена челост
скалистият гребен мълчи;
и пътят се вие несмело,
между трън и бодил не личи.

Писателят ще се обърне към своите съселяни:

Все тъй ви виждам: в тъмни нощи,
в трънци вятърът засвирил,
наоколо — мъртвило сняг. . .
Веднаж в неделя идва пощата
с червени листове от бирника
и после — сняг, мъртвило пак.

Свободна България е обетованата земя, към която се стреми семейството на народния учител. Автобиографичната повест „Детство“ започва с главата „Преселение“ — увлекателно и вълнуващо описание на пътуването из черна, изгоряла гора към българската граница, където бащата посреща майката и шестгодишния син. Започва новият живот в свободната родина — всъщност живот тежък на народен учител с многочислено семейство из тракийските села, в Сливен, Асеновград, Карнобат, Пловдив. Връщайки се към тези години на оскъдица и политически разврат, в книгата си „Детство“ (1962 г.) Л. Стоянов използва като мото знаменателните думи на Пушкин: „Поздравявам ви с благополучното завръщане от чуждата Турция в родната Турция.“ Като Димчо Дебелянов, с когото се среща и сближава в Пловдивската гимназия, Л. Стоянов би могъл да каже:

Как бяха скръбни моите детски дни
О колко много сълзи спотаени.

В атмосферата на материална оскъдица минават детството, юношеството и младостта на Людмил Стоянов и завършват в жестокия кошмар на войната. И ето тук се явяват парадоксите, на които нашата литературна наука и досега не е успяла да даде задоволително обяснение: почувствувал напора на поетическия талант у себе си, Людмил Стоянов в 1905 г. пристига в София и се свързва с младите поети, които образуват групата на символистите. Символизъмът се заражда във Франция — като резултат от кризата на буржоазната култура; според сполучливия израз на А. Луначарски, той е рожба на известно застаряване на буржоазията,

продукт на една „свръхкултура“, на една презряла цивилизация.¹ В младата българска буржоазна държава подобна социална обстановка липсва. Оттук и схващането, че българският символизъм е безпочвено явление, резултат изключително на чуждо влияние.

Че чуждите влияния играят значителна роля в развитието на една литература и на един писател, в това няма никакво съмнение: всяка епоха си има своя литературен климат, който не познава национални граници. Но социалните корени на българския символизъм се крият в дълбокото разочарование от буржоазната действителност, от нейната отвратителна агресивност и безскрупулност. Младото поетическо поколение изрази своя протест пасивно — чрез бягство в света на „красотата“ и „чистото изкуство“. Или както по-късно сам Л. Стоянов формулира тоя своеобразен бунт: „Това беше една дълбока трагедия на хора, които бяха недоволни от живота, но пренасяха недоволството си в някакъв отвлечен аспект, без социална връзка, и затова протестът им беше без цел, заглушен в отвлечени символистични образи.“² В областта на литературата това означаваше още преодоляване на естетическата традиция, търсене на нови изразни средства, развитие на стиха и поетическия език, углъбяване във вътрешния духовен свят на човека.

През първото десетилетие на нашия век и навечерието на войните Л. Стоянов попада в София в самия водовъртеж на литературния живот. Той се отнася с дълбоко уважение към Пенчо Славейков и Яворов, запознава се с Елин Пелин, Страшимиров и Стаматов, дружи с цяла редица талантиливи млади писатели — Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Д. Подвързачов, Д. Бояджиев, Т. Траянов, Ем. Попдимитров, Н. Райнов, Г. Райчев, К. Константинов, Йорд. Йовков и др. Издава и първите си стихотворни книги: „Видения на кръстопът“ (1914) и „Меч и слово“ (1917).

Войните обаче турят край на идейните и литературните илюзии. Вече към края на 1912 г. Л. Стоянов пише на Д. Дебелянов: „В казармата научихме само едно: да не обичаме отечеството си. Помниш ли, ти веднъж ми каза, че няколко години след войната дума не може да става за *L'art pour l'art*. Аз сега съм на обратното мнение — войната дискредитира военщината. След войната ще се изнесат планини от непростими грешки, кражби, гнъсни спекулации, глупави и фатални заповеди; най-после личните страдания, понесени от всеки войник, и траурът по хилядите врати ще създадат едно разочарование от войната. Не отивай далече — погледни наоколо си и кажи кой още желае войната и кой не бленува за мир и спокойствие?“³ Няколко месеца по-късно, през юни 1913 г., запътвайки се за фронта, Л. Стоянов туря в раницата си два тома от Брюсов, един том Верлен, един малък том от Пушкин и евангелието. В писмото си до Н. Лилиев той пише: „Но ще ли имам време да чета? Сега виждам, че напусто съм ги взел: те са несъвместими с тукашната действителност. Те са предишното мое Отечество, където аз никогато вече не ще се върна, страната, която е вече недостъпна за мен.“⁴

Това е началото на разрушаването на илюзиите. Още преди това Л. Стоянов с някои от младите поети, безпарични бохеми, дребни чиновници, коректори и репортьори, най-често гладуващи мечтатели, е посещавал незеднъж клуба на тесните социалисти и е слушал речите на Благоев и Кирков. Но първите признаци на дълбоките вътрешни сътресения идат по време на войните и след Великата октомврийска революция. Обикновен редник в Балканската и Междусъюзническата война, Л. Стоянов изживява ужасите на холерата, няколко седмици се намира между живота и смъртта — и от тези впечатления ще се роди бележитата му повест „Холера“ по-късно. Войната разколебава поетическите илюзии на младите

¹ А. Луначарски, Силуети. София 1968, стр. 154—155.

² Г. Найденова, В творческата лаборатория на писателя Людмил Стоянов. Сборник Л. Стоянов. София 1951, стр. 195.

³ Т. Геров, В казармата и на фронта с Д. Дебелянов. София 1957, стр. 24.

⁴ Г. Константинов, Едно необикновено приятелство, стр. 118.

литератори. Д. Дебелянов намира смъртта си на бойните позиции при Доиранското езеро; от военните му преживявания остават няколко дълбокотрагични и вълнуващи песни, които няма да избледнеят от паметта на поколенията, докато съществува български език и българска поезия. Влюбеният в слънцето, мечтаещ за пролетни градини в предутринна роса Хр. Ясенов най-рано разбира краха на илюзиите и пръв се озовава веднага след войната в редиците на Комунистическата партия.

Пътят на Л. Стоянов е бавен, изпълнен с повече зигзаги и противоречия, необходимо му е почти цяло десетилетие, за да изпепели старите кумири. Но през войната този път вече е започнал и няма връщане от него. Знаменателно е стихотворението „Весло“, писано в края на войната, публикувано за първи път в сп. „Везни“ в 1921 г. и влязло по-късно в стихосбирката „Святая святых“ (1926). Това стихотворение е изпълнено с дълбоко миролюбие, с отвращение от войната, с мечта за мирен живот и тишина. На пръв поглед стихотворението ни пренася в далечното минало:

По реки стародавни, зелени, с позлатени и плавни вълни,
като в съне от битка се връщах къмто родните скитски страни.
Уморена бе мойта десница, тъй жесток бе последният бой,
и аз плувах и денем и нощем, и ни миг аз не знаех покой.

Но това е само една поетическа алегория — в духа на поетиката на символизма, където нещата не се назовават със собствените им имена — творбата трябва да бъде далеч от обикновения бит, за да носи истински елементи на поезия (според думите на същия Л. Стоянов в предговора към „Видения на кръстопът“). Стихотворението е израснало изцяло в атмосферата на непосредните впечатления от войната.

И аз станах, и меча пречупих, и промълвих: „О, стига война!“
По-горещо от бран и по-ярко е сърцето на скъпа жена;
и по-твърда от броня — душата, и по-вярна от меч — любовта,
но горкото му, когото с живота е обрчила тайно смъртта.
И потънал в нощта и във мрака, замълчах, и отпуснал весло
с помразени ръце аз прегръщах изгорено от мисъл чело.

„Всичко в това стихотворение — разказва по-късно Л. Стоянов — е автобиографично. „Скитски страни“ — това е България, към която аз се връщам от фронта. Даже тези седем дни отразяват точно седемте дни, през които трае лутането ни към България. Първа армия е пленена и ние седем офицери и седем ординарци, се спасяваме с бягство. Взели сме да спасим и знамето на Шести полк. И това знаме е стояло през всичкото време навито около тялото под куртката ми. Съществуваше опасност германците да ни вземат в плен и аз съм минавал през германски лагер на румънски пленници и още виждам тия нещастници, застанали като сенки зад телените мрежи, с разперени ръце и с безкраен ужас в очите. През това бягство от седем денонощия трябваше да минем през албанските планини, дето водехме сражения с албански чети. Струва ли си да се изрази този набег в едно стихотворение?..“ Изпитанията при бягството и мисълта за родния дом създават канавата на стихотворението „Весло“. „Разбира се, съобразно с тогавашните ми естетически разбириания всичко това не биваше да бъде създадено така „просто“, както беше преживяно. Животът трябваше да бъде силно опоектизиран, образите — до максимум отвлечени и странни.“¹

Още тогава войната става важна, дори бих казал — основна тема в творчеството на Л. Стоянов. През 1919 г. той печата два разказа — „Чайлд Харолд“ и „Отмъщението на Рафаил Давидов“ — разкази на разбунтуваното съзнание. В първия от тях намереният екземпляр на „Чайлд Харолд“ у убития английски

¹ Сборник Л. Стоянов, 1961, стр. 197.

войник затрогва най-дълбоките хуманни черти в душата на писателя, връща го към красотата на широкия необятен свят, който той е загубил в кошмара на войната. А героят на втория разказ, завърналият се от плен капитан — измъчен, оксан, зловещ — олицетворява безкрайния протест срещу военната касапница и в някои отношения напомня разказа на Стаматов „Малкият Содом“. През лятото на 1923 г. Л. Стоянов обнародва разказа „Милосърдието на Марса“ (сп. „Хиперион“, кн. VI—VII) — една творба, която се разразява като бомба. Общественият отклик е извънредно силен: току-що е извършен военно-фашистският преврат, придружен с жестокости и избивания; само след един-два месеца са потопени в кърви селата и градовете, където бе избухнало Септемврийското въстание. Асоциациите са описаниесте жестокости в „Милосърдието на Марса“ са неизбежни. Българската литература не познава творба с по-голяма потресна сила, по-покъртващо изобличение на войната и военщината. Л. Стоянов все още ще се рее в идеалистическа мъгла, теоретически и практически все още ще търси пътищата към голямото човешко изкуство, за да каже решително едва през тридесетте години: „Аз паднах от облаците на романтизма върху твърда земя и зле се натъртих; разтърках очи и видях, че от света на фикциите и химерите, на поетическото бохемство и романтичния кретенизъм (в който и до днес се упражняват много мои събратя), че от върха на „кулата от слонова кост“ съм попаднал в дебрите на една сурова и неумолима действителност. . . Войната ми разкри (чрез личен опит и наблюдение) пирамидалния строеж на човешкото общество, неговата египетска икономика“ (сборник „Брод“, 1935). Но независимо от своите лутания, с разказа „Милосърдието на Марса“ от 1923 г. Людмил Стоянов в действителност е вече минал на отвъдната страна на барикадата, до ония, които чувствуват жестоко устроеното човешко общество и се борят за нов свят.

Оттогава до днес са протекли 45 години — 1923—1968. От половин век Людмил Стоянов стои близо до народа си и живее с неговите страдания и надежди, с неговите подеми и борби. Той се приближава към него не само по пътя на суровия съд, който извършва в съзнанието си, но и чрез творчеството, чрез все по-тясно сближаване с борческите и реалистичните традиции на българската и световната литература. Учителка му е великата руска литература, която той непрекъснато чете, дълбоко обича и усърдно превежда (първите негови преводи на Лермонтов се явяват в отделна книга през 1915 г. — поемата „Демон“; последователно неговите преводи от руската и съветската литература излизат в около 35 книги, някои от които в многократни издания — общо над 70 книги). Учители са му големите българските писатели — от Ботев до Стаматов. Той си спомня с признателност за личната си дружба със Стаматов, когото нарича свой литературен наставник: „Той беше човекът, който ми разкри истинското лице на живота и който може би най-много ми е помогнал в борбата за неговото овладяване.“¹

Приближавайки се повече до борците за нов и по-справедлив свят, в края на 20-те и особено в началото на 30-те години Л. Стоянов публикува в нашия прогресивен печат цяла редица бойни и смели статии. В една от тях, със знаменателното заглавие „Защо искам да емигрирам“ (1930), той пише: „Пирамидата на обществения и държавен механизъм е тъй зле нагодена, че ония, които успяват да се покачат на върха, минават обикновено през трупове и чупене на кости. Народът се третира като чуждо „население“, властта се разполага като в завоювана страна. Кой е насаждал това гражданско „възпитание“, кому тежи тази отговорност?“ Задушавайки се в такава обществено-политическа атмосфера, писателят чувства нужда да извика „Въздух! Отворете прозорците!“

¹ Сборник Л. Стоянов, 1961, стр. 208.

или да емигрира. Но, отбелязва той, „то би било бягство от дълга и наистина е за порицание. С това злото не се намалява — и заедно с това расте нашата отговорност. Всеки камък тежи на своето място и всяко дело върши своята работа. Ако всеки разреши за себе си задачата и изпълни дълга си, с това ще докаже, че не всичко е загубено. Нужно е мъчително и дружно усилие, за да се отмести камъкът, паднал на пътя. Нека всички верни бъдат на своя пост!“

Л. Стоянов не си прави никакви илюзии за настъплението на фашизма у нас и в чужбина (в Германия гърми бруталният марш на кафявата хитлеристка чума) и предсеща кървавия лъх на подготвяната от империалистите война. От 30-те години той встъпва активно в редиците на българските антифашисти, нарежда се до смелия отред на Българска комунистическа партия, взима участие във всички акции на прогресивната интелигенция в борбата срещу фашизма. В 1932 г. редактира литературните сборници „Кормило“, в 1933 г. започва да издава в. „Щит“, спрял след 19-майския преврат и подновен под ново име — „Литературен преглед“, участва в редакционната колегия на в. „Кормило“, издава в. „Брод“ и „Литературен живот“. Когато цензурата спира един след друг неговите вестници, Л. Стоянов редактира анонимно редица сборници („Гео Милев“, „Брод“, „Земя“), подготвя възпоменателни броеве за Шевченко, Пушкин и др. След 1941 г. фашистката власт забранява появата на неговото име в печата.

Разбира се, това не бе случайно — името на Л. Стоянов беше се превърнало в символ на борбата срещу фашизма. Около своите вестници той обединяваше прогресивната българска интелигенция и писателите-антифашисти. Тъкмо тогава Л. Стоянов се прояви като блестящ публицист — неговите статии намираха широк отзвук в обществото. Той се обявяваше решително срещу фашистката диктатура в България, против войната, в подкрепа на борбата за мир; защитаваше народа на Испания, който воюваше за свободата на републиката; разобличаваше международния фашизъм; издигаше високо прогресивните и реалистичните традиции на българската и световната литература. Една от най-големите заслуги на Л. Стоянов през тези години беше защитата на Съветския съюз и на съветската култура. Още през 1932 г. той разобличава буржоазните правителства, които гледат на Съветска Русия като на прокажена страна; той нарича такова отношение дълбоко безправствено и унижително за достойнството на човечеството. В 1934 г. пише статията „На опашката на света“ — срещу противниците на установяването на дипломатически отношения със съветската държава. В 1933 г. се провиква „Дайте достъп на съветската книга“ в статия със същото заглавие, в която пише: „Нищо не оправдава тая строга карантина спрямо съвременната руска литература, отнемаша всяка възможност на българските писатели и българската интелигенция да следят мощния прираст и небивал литературен разцвет, които се наблюдават в Съветска Русия.“ И по-нататък: „Нешащната българска буржоазия, тя си е глътнала езика от страх да не би с романите, статиите, поезията и науката, със списанията и вестниците на новата съветска общественост да прехвъркне у нас бодилът на „болшеvizма“, като че той не се насажда по-сигурно от нейната собствена некадърност и глупост. Ако обаче нейното скудоумие, за нейна зла чест, е тъй непреодолимо, това не ни отнема правото да твърдим, че интересите на българската литература диктуват да се отворят час по-скоро границите за руската книга.“

Наред с острата си публицистика, през 30-те години Л. Стоянов воюва и с художественото си творчество. Той винаги е бил много активен като писател, но през този период неговата творческа активност се удвоява и утвоява. Той е избрал нови художествени пътища, прегърнал е нова естетика, все повече се сближава с творческия опит на съветската литература и социалистическия реализъм. Последователно се появяват романите „Бенковски“ (1930) и „Ал. Стамболийски“ (1931), повестите „Сребърната сватба на полковник Матов“ (1933),

„Холера“ (1935) и „Мехмед Синап“ (1936), драмата „Вълците пазят стадото“ (1936), сборниците с разкази „Бич божи“ (1927), „Женски души“ (1929), „Болно сърце“ (1938), „На преден пост“ (1939), стихосбирката „Земен живот“ (1939), биография на Васил Левски (1930) и др. Писателският талант на Л. Стоянов се разгръща с пълна сила и творбите му намират широк обществен отзвук.

Скоро този отзвук получава международен характер — името на антифашиста и писателя минава границата. През 1936 г. Съюзът на съветските писатели го поканва в Москва, където той прекарва няколко месеца. В 1935 г. той участва в Париж в международния конгрес за защита на културата, наред със световноизвестни писатели като Л. Рен, Ал. Толстой, И. Еренбург, Л. Арагон, Андерсен Нексъ, Б. Пастернак, П. Неруда, Ал. Фадеев и др. Тук той произнася забележителната си реч „Против фашистката диктатура в България“. Още в началните думи той заявява: „Аз се чувствавам извънредно смутен от факта, че се намирам лице срещу лице и че мога да говоря пред най-светлите умове на нашето време, събрани на този конгрес и сплотени, въпреки различията им, около един основен въпрос — защита на културата от опасностите, които я застрашават. Кому другиму, ако не на писателите, се пада тая свещена длъжност в едно време, когато пороите на насилието и разрухата вече слизат в полетата на цивилизацията!“ И заключава: „Традициите на истинската култура са тъй здраво внедрени в духовния и материалния живот на човешките общества, че само безумци или слабоумни могат да мислят тепърва да водят борба, за да връшат историята към нейното отрицание. Силите на варварството ще бъдат съкрушени, и за това ще допринесат преди всичко писателите, с оръжието, което винаги е побеждавало — словото. Но затова те трябва да се приближат до народа, да познаят неговите болки и радости и да събудят упованията му. Писателите са пазители на културата, те трябва да станат и нейни воини!“

През 1937 г. Л. Стоянов участва в международния писателски конгрес в защита на Испанската република, заедно с писателката Мария Грубешлиева, върната му спътница в живота и литературата. Конгресът заседава в Барселона, Валенсия и Мадрид, обстрелван от артилерията на генерал Франко. И тука отново се чуват гневните думи на нашия писател срещу враговете на човешката култура и новите варвари на XX в. Впечатленията му от тези международни конгреси намериха израз в две книги — „Съвременна Европа“ (1936) и „Моите срещи“ (1938).

Тридесетте години представят героичен период в историята на българската революционна литература — писателството се заплащаше с тежки страдания и непрекъснати гонения; насилия, арести и смъртни рискове тегнели над целия антифашистки литературен фронт. Със своя подвиг и велика саможертва Н. Вапцаров се превърна в най-чистия символ на тази епоха. Л. Стоянов прие твърдо всички изпитания на това сурово време. Враговете на свободата не го пощадиха: заплахи, преследвания, арести. Една вечер през юли 1935 г. след излизането на повестта „Холера“, той бе нападат от фашистки офицери в центъра на София, на ул. Раковска, и оставен полумъртъв на плочника; в палтото му пхват бележка, че е наказан като „родоотстъпник“. През 1939 г. е интерниран в Пазарджик, а през 1940 г. — в Никопол и Сомовит.

С непреклонна глава Л. Стоянов дочака победата на 9 септември 1944 г. Той някога бе казал:

И додето бурята се мята
над полето като бесен бик,
тайно ще послушам на земята
възродителния вик.

И застанал радостен на прага,
ще посрещна, в блясъци и дим,

хората, които в гръм и влага
оплодяват новите бразди.

И ще бъде като строен ясен,
разлюлян сред цветното море
който чака мълнията властна
за да падне примирен.

Но поетът не падна примирен, защото освободената страна призоваваше своите верни синове към нов, съзидателен труд — както сам той бе предвещал в стихотворението „Към моите съселяни“:

Ще мине болестта, земята
ще оздравей като лехуса
ще свърши страшната мора
И нека бравата и бруса
да знаят — работа ги чака
във запустялата гора.

С бравата и бруса в ръце Л. Стоянов продължи своята обществена и писателска работа. Не само трябваше да се изгражда новата социалистическа култура в страната, но отново трябваше да се защитава мирът и спокойният ден на човечеството от тъмните сили в света. Л. Стоянов остана на своя пост, изпълнявайки многобройни задължения: председател на Съюза на писателите и неизменен член на неговите ръководства от 1944 г. досега, народен представител, член на Българската академия на науките и дългогодишен директор на нейния Институт за литература, подпредседател на Националния комитет за мир и член на Световния съвет в защита на мира, редактор на многобройни издания, делегат на конгреса на културата във Вроцлав, на мирните конгреси и конференции в Рим, Стокхолм, Париж, Варшава, Прага, Виена и др., член на редица български делегации в чужбина, докладчик и оратор на събрания и тържества и т. н. Но многобройните обществени задължения не го откъснаха от основното му призвание — литературата и публицистиката. За това свидетелствуват романът „Зазоряване“, автобиографичната повест „Детство, младост и война“, книгата стихотворения „Отвъд желязната завеса“, драмите „Жълтата звезда“ и „И певци песни за него пет“, нови разкази, стихотворения и преводи и многобройни статии и студии. Името на Л. Стоянов като публицист не слиза от нашия печат и постоянно се появява в чуждия, особено в съветския печат. Само близките му знаят какво значи неговият телефон — няколкократно всеки ден звъни за статии. Много често тези статии го отклоняват от пряката му литературна работа, но публицистичната страст на Л. Стоянов е толкова стара и тъй силна, че нищо, а още по-малко годините, не е в състояние да я спре. Гражданският и писателският му темперамент тук намират най-ярката си изява — тежко на ония, които попаднат под острото му перо...

Исправени днес пред неговия плодотворен живот, ние се възхищаваме от гражданина и писателя и търсим неговото място в историята на българската култура и литература. Несъмнено Л. Стоянов е от ония големи творци и двигатели на нашето културно развитие, чието дело ще живее не само в своето време. Никой не може да бъде съдник на бъдещето, но ние, които сме съвременници на живота и творчеството на Л. Стоянов, можем да преценим какво то е дало на нашия народ в последните шест десетилетия, в години на съдбоносни национални усилия, на тежки катастрофи и страдания и на велики социално-политически изменения и подеми. Мъчително, противоречиво, бурно и плодосно време, истинско изпитание за една национална литература и за всеки писател поотделно.

Л. Стоянов е многостранно надарена личност и вдълбочен в себе си и във времето си творец във всички области на литературата — поезия, белетристика (разкази, романи, повести), драма, литературна критика, публицистика, поетиче-

ски превод. Един жанр е недостатъчен, за да изрази художествените му търсения и да побере творческите му сили.

Първата му любов е поезията и той ѝ остава верен през целия си живот. Тя носи първите му големи успехи, но възплаща и най-силните противоречия в творческия му път. Поезията, която създава преди войните, е затворена в себе си, откъсната от всекидневието на живота, устремена към една въображаема действителност, живее в един свят на фикции и химери.

Когато склочи пръсти нощ беззвездна
и плачат небеса, шуми лесът,
мечта, разкъсай бронята желязна
и литвай като птица в дълъг път.

Ето светът на поета. Дори когато той се докосва до реални представи (крайбрежните върби), сън и действителност, предмети и видения се смесват в някаква нова реалност:

Крайбрежните върби изпращат своя ден.
И гасне заникът; безименни, безплътни
показват сенките на вечер странно-пишна.
Скръбта е призрачна, желанията — смътни,
и миналото — сън, и радостта — излишна.
Пробягва вятърът, нашенва тъмна вест
и пада немошен, осиротял, злочест. . .
Простри, о господи, съзвездните воали,
пролей ни свят покой и благодат неизменна:
ний плачем над води, надежда непознали,
и дирим отговор от нямата вселена.
Крайбрежните върби изпращат своя ден.

Скръб, за която поетът напразно дири отговор от нямата вселена — ето основното настроение в ранната поезия на Л. Стоянов. Най-често тя произхожда от размисъла за смъртта. Плодотворната нива, която в безкрайни дни и години се възражда от смърт за живот, буди у поета само една мисъл — „край тебе ний, гости случайни, минаваме род подир род“. Равнините са тягостни, широки, безконечни — „верни часовои на залезлите ми дни“. Кладенецът възкресява същата представа за неизбежната преходност на човека и за смъртта:

И тая скръб, че си отиват
не зная как да заглуша,
и в мен безтрепетно заспива
неутолената душа.

Примирението на Дебеляновата „Сиротна песен“ вее от стихотворението „На един приятел“:

Като брат своя път си поел,
като враг бе посрешан със зло.
И ще паднеш пред видима цел,
ще оброниш безсилен чело.

Там е хладен заветният скут,
там повяхва зеленият лист.
И пресъхва незнаен, нечу
на живота нектарът златист.

Примирението обаче се превръща в безутешност, а безутешността — в проклятие:

Безутешното слънце проклинам,
безутешната черна земя:
че когато отгук ще заминем,
те ще бъдат все тъй у дома,
а пък ние през сън ще заминем
от великата, златна земя.

От тая безнадеждна действителност понякога поетът търси изход в екзотиката:

Аз виждам Нил... Оранжев пясък...
и жарък зной...
Изхвъркне ибис с остър плясък
и пак покой.

Но истинските проблисъци идват от докосването му до природата. Тракийската равнина, сред която минават детството и юношеството му, го е пленила с очарованието си. И при все че я вижда през помътнения от символистичната естетика поглед, силни витални акценти и сурови жизнени тонове навлизат още в ранните му стихотворения: обраслата в бурен целина, вихреният март, пролетният вятър, вятърът, който гони сетните листа, безконечните поля, самотният хълм, бурята, октомврийската вечер в полето, зреещи пшеници, двамина скитници дървари, които вечер край брега събират съчки под снега, и т. н. Общуването на Л. Стоянов с природата не се осъществява върху романтична основа. Той е по-скоро парнасист, отколкото романтик. Обича студената пластичност, хладните изваяни форми, строго цизелирания стих, на който е забележителен майстор; поезията му е повече разсъдъчна, отколкото емоционално развълнувана. Извънредно интересно е да се следи ролята на конкретната предметност в изграждането на поетическата образност. Тя води до сближаване — макар и още външно — с реалната действителност. Втората му стихосбирка „Меч и слово“ дава вече решителни признаци на разчупване на затворения му поетически свят — с войната в тоя свят навлиза народната и човешката съдба. За първи път зазвучава в поезията на Л. Стоянов патристичната тема: „Родна страна“, „Иоан Шишман“, „Песен на свободата“, „Хайдушка“ и др. Той изрича забележителните си думи за родината: „Без мене ти си пак велика, ала без теб какво съм аз?“ Съдбата на човека във войната затрогва — както при Дебелянов и Лилиев през същия период — дълбоко съзнанието му („Могила“, „Балада на гарваните“).

Между двете световни войни Л. Стоянов издава три стихотворни книги: „Прамайка“, „Святая святих“, „Земен живот“. Тук се разгръща най-силно поетическият му талант. Поетът се отрича от химерите, връща се в реалния свят:

Не, не искам подеми безплодни
и скиталчества в мъртви страни:
тъй съм морен от вас преизподни
с лилав здрач и жълти луни.

Той призовава:

Аз бях странник неземен до вчера —
приеми ме днес, майко-земя!

Стихотворенията в „Святая святих“, писани през 1918—1922 г., представят една сурова равностетка, разрушаване на старите илюзии, търсене на път към живота и света. В тях все още има книжни навеи, екзотични образи, чрез които се символизират душевни състояния, обективизиране в старинни видения на неща, които живо тревожат съзнанието, но нови навеи носят душата на поета: тя плаче радостно и леко, като меч в гърдите се внизва любов, що движи слънце и звезди („Vita nuova“). Сбирката „Прамайка“ разширява тоя кръг, въвежда ни в сфера родна, близка, българска, национална — и в образ и настроения, и в колорит. От поетическата образност са смъкнати полусмътните воали, появили са се живи земни багри; стихът се е освободил до голяма степен от своята стъклеписна цизелираност, станал е по-суров, с по-голяма жизнена ритмика, при все че е още парнасистки хладен, точен и пластичен. За пълната поетическа зрялост на твореца говорят цяла редица стихотворения, които наред с „Весло“ от „Святая святих“ се нареждат до най-добрите творби на Л. Стоянов, а някои и до най-високите

постижения на българската поезия изобщо: „Майка ми“, „Метеор“, „Отрицател“, „Бедност“, „Султан Селим“, „Балканът“, „Прародина“, „Сеймени“ и др.

Поезията на Л. Стоянов от двадесетте години не винаги се оценява справедливо. Тя е лишена от емоционална непосредност и за да се разкрие богатото ѝ образно и мисловно съдържание, необходимо е да се пристъпва към нея активно, с изострен слух. Тъкмо такова остро мисловно зрение е необходимо, за да се разбере пластичната образност и вътрешният ритъм на картината в „Прародина“:

Благославям ръжта златостебла,
меднозвучния вечерен вятър
и овчарския рог срещу заник,
що зове закъснели табуна,
над полета, що спят като мъртви,
изранени от късното слънце
като с древна мъчителна шарка —
и реката, замряла в тръстики,
и пътеките странно-пустинни,
прекръстосани в тягостна мрежа,
из които, добра и смирена,
милосърдна минава смъртта.

Като рисунка на старинна икона, може би повече графично, отколкото живописно, е очертан с удивителна яркост образът на майката („Майка ми“). С необикновена внушителност е изразена трагичната народна съдба в „Бедност“ — силна, сурова фреска, излязла сякаш от четката на Ел Греко или Гойя:

Моят народ е най-беден; няма
по-беден от него. Оскъдност
се казва съдбата му. Дрипи
от него висят. Мотика и рало —
от детинство до гроб; ден и нощ —
непрестанно и черно тегло.

Като дъб исполински, разбит
от безброй гръмотевици, грохнал,
ще го стопли ли пролет?

Земята
трохи му подхвърля,
градушка
избива плода му —
и вихър
креши му под низки стрехи
безименна клетва от паметвека. . .

Това стихотворение, публикувано за първи път в 1924 г. (сп. Хиперион, кн. 1), е забележително в редица отношения. В него изобразителните средства са освободени от всяка външна украса, дори няма рима; анжамбаните са поставени съзнателно — за да унищожат всяко впечатление от външна изисканост, външен блясък и стройност на стиха. Още по-важно е обаче, че поетът е очертал с необикновена смелост картината на социалното бедствие в капиталистическа България.

Оттук не е трудно да се мине към Людмил Стоянов бореца, антифашиста и комуниста от 30-те години, автора на „Земен живот“ и „Отвъд желязната завеса“, който се провиква: „Не мога без хора!“. Той потърсва своите прадеди — „хайдутни и ловци на мечки, строители на мостове, иконописци и рудари“ („Родословие“); вижда бащината земя — „безродна, убита, окаяна“, камък до камък, изсъхнали ниви („До Илинден — ни капчица дъжд“), стара гора с гнили дънери, „а сред село, с мазилка олющена, старомодната черква клечи“. . . От селската идиллия няма нито помен, тъкмо напротив — пълна деидеализация на бита. Поетът се обръща към своите съселаяни — не само за да види тежката им съдба, но и за да противопостави на техния трудов живот своя, похабен „в неравна и неизкупителна борба“. Във второто стихотворение със същото заглавие („Към моите

селяни“) той радостно чака мига на революцията и съзидателната работа, която ще подемат заедно. Защото той вижда бурята, която иде:

Бурята, която чакам с трепет
и която иде с тътен глух,
с мълнии очите ми ще сепне,
ще разтърси моя слух.

Тъй отдавна гледам как възлизат
облаци и се тъпчат насам. . .
Сбират се косачи с мокри ризи,
млъква звънката коса.

Над кошари, хижи, жълти ниви,
над села, градини и блата
конница невидима разбива
стобори и плетища.

Може би ще видя как съблича
пъстра дреха майката земя
и децата ѝ към нея тичат
да подишат пресна миризма.

Но само езоповският език, предизвикан от фашистката цензура, налага тази алегория — по-скоро поетът търси образен израз на мислите, които го вълнуват. И този образен израз тук е съвършено нов, твърде прозаичен в сравнение със символистката естетика, взет от всекидневния живот. Това придава нова сила на поезията на Л. Стоянов. Идват и новите теми: Съветският съюз, борбата на испанските републиканци, международната солидарност, походът срещу войната. В „Отвъд железната завеса“ още повече се разшири поетическият хоризонт на Л. Стоянов — той напрегна слух, за да долови могъщото движение на човечеството напред, но също така и цялата сложна стратегия на тъмните сили, които турят пречки в пътищата на колелетата. Това са стихотворения-размисли, изпълнени с горчивина и протест. Оттук и тяхната разгърната лирическа композиция — трябва да се даде път на всички избухнали мисли и чувства. В стихотворения като „Балада за двайсетия век“, „Богослужение“, „Париж в ония дни“, „Докерите заявяват“, „В Концертхаус“, „Корабът на дружбата“, „Европа“, „Присъда“ и др. има много гняв, но същевременно и вяра в бъдещето на човечеството.

Творческата мощ на поета не е изчерпана — последните години донесоха няколко интересни лирически творби: „Антиеклезиаст“, „Амор омния“, „Обещание“, „Пантеизъм“, „Първа среща“, „Октавиан или тиранинът“. Жив стих, който търси разнообразни форми, будна мисъл, която поставя въпросите за младостта, смъртта и бъдещето, дълбок усет за историческата значителност на нашето време — ето какво привлича читателя към тези откровения на една зряла и мъдра възраст. Взрян в епохата, в която живее, поетът може да каже с твърда увереност:

Ние бяхме
железна бригада
и стиха ни —
рапира и щит.
Не за слава
и не за награда
се разгаряха
нашите мечти

В творческия си път Л. Стоянов вплътява историята на българската поезия през XX в. — всичките ѝ дирения, зигзази и подеми, нейния неумолим ход към голямата човешка тема и към великата драма на света. В тоя път Л. Стоянов среща мнозина от своите съвременници — от Дебелянов в началото на века до Вапцаров през 30-те години и младите поколения днешни поети. Трудно е с такава

бърза стъпка да следваш времето с неговите непрестанни изменения и да не изоставаш. Бих нарекъл тая съдба на поет на седем десетилетия — завидна.

Белетристът Л. Стоянов влиза в българската литература след Първата световна война и първата му тема е войната — „Чайлд Харолд“ и „Отмъщението на Рафаил Давидов“. Но творбата, с която се налага на вниманието на всички, е несъмнено „Милосърдието на Марса“. Мъчно е този разказ да бъде прочетен втори път — той така пари нашата дълбока човешка чувствителност, че се боиш отново да стъпиш в жарта. На пръв поглед разказът е написан в импресионистичен стил, но това е само привидно: всяка черта е реалистична, всеки детайл е обмислен, композицията е намерена великолепно — да разкрие кошмара на войната. Авторът разказва от първо лице — изкушението да се превърне в коментатор на събитията е голямо; но той запазва своята съдържаност, твърде е пестелив във външните реакции на чувствата. Но затова толкова по-силен е подтекстът, вътрешният коментар — бунтът на човешката съвест. Разказът представя безпощадно разкриване на човешката душа и решително изобличение на войната.

Л. Стоянов през 20-те и 30-те години пише значителен брой разкази. Те засягат обществени, семейни и лични конфликти и, без да са дидактични, най-често са насочени към решаване на нравствени проблеми. Обикновено композицията им е лаконична, изразните средства — пестеливи. С дълбок хуманизъм са изпълнени „Хатидже“, „Против алаха“, „Краят на Лъкавишката съветска република“, „Чайлд Харолд“, „Рaub“, „На преден пост“, „Праведник“. Особено привлекателен е образът на Хатидже, простата селска жена, съпруга на дезертъра и разбойника Молла Юмер. Л. Стоянов тук е разкрил още една трагедия, свързана с войната: ненадейното нощно слизане на Юмер в селото и срещата с Хатидже, нахлуването на войниците през следния ден, арестуването на семейството и разпитът в общината, заплахите и изтезанията, опожаряването на къщата. Има един поразителен момент, разказан от автора лаконично, но силно: „Офицерът излезе и след нови безполезни увещания освободи арестуваните селяни, а сам се запъти към къщата на разбойника. Там всичко бе изпълнено, както беше заповядал той: по стълбите и по сайванта бе разпиляно сено, а самите стълби — полени с гас. Оставаше да се драсне клечка кибрит, за да пламне цялата сграда. Насред двора бе седнала старата. Превита към земята и свела глава на ръце, тя плачеше пресипнало и проточено. Офицерът я доближи, почна нов разпит и нови заплашвания. Тя обаче не чуваеш нищо, не отговаряше — изтръпнала от вида на ужасното, което ставаше пред нея. Тогава офицерът даде знак на войниците да се оттеглят; скоро и сам той тръгна след тях. Остана сама в настъпилата нощ, старата жена продължаваше да вие все тъй проточено и зловещо, като вълчица, изгубена в пустинята на живота.“

Дълбокочовечни са следващите страници — отвеждането на арестуваната Хатидже, простата ѝ и мъжествена любов, доверието ѝ в дадената дума и трагедията ѝ — трагедия на две горди души. Има нещо от атмосферата на Йовковите „Старопланински легенди“ — същите твърди и силни характери, но без романтика; погледът на Л. Стоянов е насочен другаде — към суровата и безпощадна правда на живота.

Разказът „Хатидже“ още веднъж разкрива възможностите на Л. Стоянов белетриста. Те намират скоро по-пълн израз в повестите „Холера“, „Сребърната сватба на полковник Матов“, „Мехмед Синап“ и през последните години в „Детство, младост, война“. Повестта „Холера“ е несъмнено най-значителната и най-ярката прозаична творба на Л. Стоянов. Българската литература не познава по-силно антивоенно произведение, при това писано в годините на най-остра антифашистка борба (1935 г.), при строга цензура, при все по-реално очертаващата се заплаха на нова жестока война. „Холера“ бе родена не само от един личен спомен, от едно лично преживяване, от едно дълбоко вътрешно вълнение, но и от

една обществена нужда, от една голяма национална и обществена тревога, в разгара на решителни битки за бъдещето на човечеството. Оттук и силното обществено звучение на тази творба.

Повестта ни пренася в Междусъюзническата война, в 1913 г., когато бе извършено едно от най-големите престъпления в новата история на България. Но писателят не търси историческия смисъл на събитията, той насочва погледа си към съдбата на войника, към бедствието на хиляди обречени на смърт изнурени, гладни и болни мъже.

Творбата надхвърля разказа за една лична участ — тя се превръща в повествование за една народна трагедия. Лична преживелица и реалистично наблюдение се смесват, суровото, точно, външно безстрастно описание на войната, страданията и болестите се преплитат с мислите на автора, с неизбежната присъда на престъплението, което се върши над човека, и това по особен начин оцветява стила на повестта. Болестното състояние довежда понякога до кошмари и халюцинации, сънища и реалност се преливат, създават своеобразна художествена атмосфера. Трябва обаче веднага да се отбележи, че писателят проявява голямо умение при воденето на разказа в такава сложна психологическа обстановка — той не изневерява в нито един момент на реалистичния поглед. Винаги е здраво стъпил на земята и когато му е необходимо, прибегва да протоколност на описанието, за да почувствува предместността на нещата. Отново се срещаме с една особеност, която познаваме от разказите му — лаконизма на изрази, избягване на живописността, търсене на графични линии. Ето един пример — пристигането в холерния лагер:

„— Какви са тия хора?

— Болни, господин старши.

— Какво си ги повлякъл? Чунким нашите са малко.

— Кажи му да си търка о главата.

Този разговор се водеше между войника, наведен до входа на палатката, и човека, който стоеше вътре пред слаб, опушен фенер и се ровеше в някакви книжа.

— Видиш ли ги тия списъци — обади се пак гласът, — вътре са общо живи и умрели, но кои са живи и кои умрели, и дяволът не би познал.

— Благодарение че се намери тая кола, та ни докара — каза войникът. — Ето ги, оставям ги на вашите грижи.

Той ни помагаше да слезем. Седнали на земята, ние чакаме благоволенieto на старшия.

Сухата земя е топла, приятна. Ние лежим по гръб срещу небето, дето звездите изкачат една по една.

Войникът се навежда повторно пред палатката.

— Хей, довиждане!

— Чакай, чакай — обажда се гласът отново. — Какво така се измъкваш като мокра сиджимка! Чакай да видим какви са, откъде са, дали са за нас.

Най-после човекът излиза — широк, месест, с мазно лице, в бяла престилка. Фелдшерът.

— Я, да ги видим. Ай завалиите, не ги бива. Какво бе, момчета, отидете?

Искам да му обясня, но той не слуша обясненията ми.

— Какво да правя? Докторът го няма. Хайде, утре ще ви приема, тая нощ прекарайте на тревата.“

Все така предметен и суров е разказът в такива незабравими глави на повестта като „На Калиманското поле“, „Под звездите на Голак“, „Животът се пробужда“, „Холерният лагер“, „Безименни кръстове“. . . Редуват се сцени на походи и сражения, на лишения и болести, на страдания и смърт, и войната е

дадена с цялата си суровост и жестокост, без всякакъв героичен ореол. Паразитни са описанията на болните, които вървят безпомощни и изтошени под звездите на Голак, за да търсят болница. А след това лагерът на холерните, кошмарите, ужасите на болестта и смъртта, поражението, пътят назад — истинско, безмилостно нарисувано ходене по мъките. Реализмът на Л. Стоянов стига най-високия си връх. Картините са сурови и тежки, понякога натуралистични, думите са всекидневни и груби, не е пошадена нито една слабост на човешкия характер, но цялата творба в дълбоката си същност е огряна от една велика хуманност, от безкрайна любов към човека, пропита е от ненавист към всичко онова, което унижава човешкия живот. С „Холера“ Л. Стоянов ще остане завинаги в историята на българската литература и българския хуманизъм.

Темата за войната звучи до известна степен и в „Сребърната сватба на полковник Матов“ — доколкото героят е постоянно свързан с военните си преживявания. Но художествената задача на писателя е другаде — да изобрази задухата и фалша на буржоазното общество, фалшивите отношения в буржоазното семейство. Той е избрал много добре своя герой, който, от една страна, въплъщава в себе си ограниченото възпитание на военщината, лицемерието на буржоазната среда, нейните еснафски идеали за забогатяване, дребнавостта на характера, а от друга страна, до известна степен той самият е жертва на това общество. Оттук и отношенията на писателя към него — ирония, сарказъм и жалост се преплитат постоянно. Л. Стоянов е подложил на безпошаден анализ психологията на героя си, за да отрече чрез него цялата обществена система, която ги е породила. Личи, че той се е учил добре от руските и нашите критически реалти — между последните особено от Стаматов.

В съвсем друга атмосфера ни въвежда историческата повест „Мехмед Синап“. И тя е обърната към големите проблеми на съвременността, въпреки историческия си сюжет. Написана е — по признанието на писателя, за да се противопостави „на фашистката демагогия за примирението на класите“, с оглед на „все по-растящата нужда от организация и борба, в името на историческите задачи на общественото развитие“. Л. Стоянов се обръща към едно действително историческо събитие — към бунта на българомохамеданите от края на XVIII в., ръководен от Мехмед Синап. Действието се развива в Родопите — един край, който писателят добре познава и обича.

В центъра на изображението е един героичен образ — Мехмед Синап, даден на фона на народните страдания, разкрит както в обществените си стремежи, в идейния прелом, който изживява, така и в интимния си живот и личните си отношения. Образът е динамичен, разказът е жив, редуват се ярки външни сцени, в атмосферата на оригиналния родопски бит и чудесната родопска природа. В тежките години на фашизма писателят издига един образ на борец, на народен защитник, на носител на най-хубавите качества на народа. Историята е впрегната в служба на настоящето, но без механично пренасяне на черти и идеи, затова изображението е запазило цялата си историческа автентичност и народна свежест и непосредственост.

Бихме очаквали, че в незавършената си повест „Детство, младост и война“ Л. Стоянов ще изневери на своя спокоен, тъй съдържан белетристичен разказ, за да даде дан на лиричните настроения, които неизбежно съпътствуват спомените. Но и тук тонът е равен и външно успокоен, защото писателят е насочил вниманието си не толкова към личните си преживявания, колкото към средата, в която е израснал. Чрез личния си живот той всъщност се стреми да открие един свят — света на времето, в което са преминали неговото детство и младост. Автобиографичното се разтваря в изображението на околния свят и това придава по-голяма обществена стойност на творбата.

Драматургът Л. Стоянов има твърде голямо наследство зад себе си — драмите и драматичните поеми „Аполон и Мидас“ (1923), „Гибелта на Раковица“ (1924), „Томирис“ (1924), „Антигона“ (1926), „Вълците пазят стадото“ (1936), „Жълта звезда“ (1952), „И певци песни за него пеят“ (1966). Драматичното дело на Л. Стоянов е най-слабо познато, може би защото театрите рядко са прибягвали до него, но това не бива да бъде оценка. Струва ми се, че когато той е създавал своите драматични творби, е мислил повече за читателя, отколкото за зрителя — решавал е с тях проблеми, които живо са го вълнували; драмата е само една форма, с която той ги поднася на обществото. По-нататък малко го интересува по какъв път те ще стигнат до това общество — чрез театралното представление или чрез четивото. Нещо повече — понякога вторият път трябва да се предпочита, защото дава възможност да се запази пълният текст и пълното философско звучение на творбата.

Такъв е случаят например с трагедията „Антигона“ — творбата, която, струва ми се, най-добре може да представи драматурга Л. Стоянов. Той се е обърнал към античността, но това е само един похват (останал му е от естетическата практика на символистите), защото в пиесата звучат твърде много актуални ноти: писана е в един период, когато след Септемврийското въстание и Априлските събития много майки, съпруги и сестри оплакваха останалите без гроб избити свои близки, когато народната скръб изпълваше села и градове, гори и планини.

„Антигона“ е написана преди всичко на чудесен, богат и образен език, с изискан, точен, благородно съдържан стих — в това отношение тя представя едно от най-големите постижения на писателя. Но нейната сила е в дълбоките конфликти, които поставя за пазрешение, в голямата идея за човешката съдба, за победата на човечността над суровите норми на закона. С огромно удоволствие, с естетическа наслада и с дълбоко вътрешно вълнение се четат драматичните диалози между Креон и Антигона, носители на два принципа и на два противоположни характера. Още първият им сблъсък носи предзнаменованието за голямата трагедия, която ще се разрази:

Антигона

Ти каза, че ще бъде утре с почит
погребан Етеокъл. Да, заслужи
той вечна слава. Праведна присъда!
Но що, кажи, ще стане с Полиник?

Креон

Не споменувай туй нещастно име!
Изтрий го от сърцето си, разкъсай
завесата на родството, туй иска
тиванският народ, и прав е той!

Антигона

Как мога, господарю? Че еднакво
и двамата обичам: Полиника
по-силно може би, че е нещастен,
онеправдан, отритнат и в смъртта

Креон

Законът на сърцето има право,
но по е прав законът на живота.
Ръка кой първом дигна срещу Тива,
в съюз с най-върлите ѝ врагове?
Кой обсади града с аргоско войнство
и сам тиванец, би се със тиванци,
затвори всеки изход, а отвори
вратата за тегло и смърт, и глад?

Антигона

Но примирява, чула съм да казват,
смъртта еднакво врагове и свои
и приравнява простия рибарин
със най-могъщия херой и цар.

Креон

Не, живите по другояче мислят.
Те имат своя мъдрост, Антигона!
И царската повеля се не връща,
подобно гълъб-пратеник, назад.

С развитието на драмата се появяват цяла редица диалози и монолози, със силно психологическо напрежение, с дълбок философски смисъл. В постройката на драмата Л. Стоянов е показал забележително умение, характеризирайки добре действащите лица — Креон, Антигона, Исмена, Хемон, Тересий и въвеждайки трите хора — на майките, на вдовиците и на гладните.

Повечето от пиесите на Л. Стоянов са насочени сюжетно към миналото, две от тях — „Вълците пазят стадото“ и „Жълта звезда“ — засягат образи и проблеми на настоящето и закръглят актуалното обществено значение на целокупното творчество на писателя.

Но той е още преводач с особени заслуги за приобщаване на широката българска читател с поезията на Пушкин и Лермонтов, и темпераментен публицист, който разгръща огромна дейност особено през 30-те години; публицист-писател с жив, образен, ударен език, с умело използване на художествени обрати, които правят статиите по-действени и внушителни. Но Л. Стоянов е и литературен критик — една област, в която той е работил през целия си живот, използвайки всички жанрове — от рецензията и литературната статия до памфлета и литературния портрет. Но аз няма да навлизам в тази област, защото това значи да се проследят всички зигзаги, през които е минал идейният път на писателя, и да се събудят всички стари спорове, които твърде често са съпътствували неговите статии. Анализът на тези статии не е безинтересен и от друго гледище — ще ни дадат възможност да установим изворите на неговата богата литературна култура. Да се заемаме сега с тяхната оценка, това значи да предприемем една мъчителна работа — да отделяме грешките от истината, заблужденията от правата кауза. Но не можем да не отбележим едно — онова, което е направил Л. Стоянов от тридесетте години насам за защита на прогресивните и революционни традиции на българската и световната литература, за събуждане на любов към делото на съветските писатели. Борейки се за утвърждаване на марксистическата естетика и на социалистическото изкуство, той има още една заслуга — че се е стремил да не робува на сектантството и догматизма.

Трудно е да се обхване в рамките на един очерк един литературен път, който трае седем десетилетия, и едно толкова богато творчество, което е навлязло във всички жанрове на литературата. Трудно е да се даде преценка на един живот, който към литературната дейност е прибавил и едно голямо обществено дело. Събрани днес тук, в тоя кът от нашата родина, където Л. Стоянов за първи път е видял небето и звездите и е усетил дъха на родната земя, ние имаме само една дума: признателност. Венецът, който поставяме върху неговата побеляла от борби и трудове глава, е може би не толкова нужен нему — славата е обляхнала отдавна неговото чело, колкото на самите нас — като белег на едно съзнание за високите постижения на българската национална култура, като гордост, като импулс за продължаване на пътя. А тоя път — пътят на Л. Стоянов, пътят на героичното революционно минало и настояще на нашия народ, пътят на падналите и живите борци води към неизбежната и пълна победа на идеите на светлината над идеите на мрака.